

Dobszay Tamás

Emlék, felidézés, önéletírás

Egy cívis-memoár tapasztalatai

A VISSZAEMLÉKEZÉS MŰFAJA ÉS A TÁRSADALOMTÖRTÉNET

Az emlékirat – még a kisemberé is – gyakran önmagában is érdekes. A narratív jelleg, a történetmondás, a regényes vagy anekdotikus vonások közepszerűen megírt emlékezést is olvasmányélménnyé tehetnek. Az olvasóközönség valóban mindig is kedvelte a memoárt, de a történettudomány is fontos kútfői közé számította a személyes jellegű forrásokat. A műfaj használatában azonban az utóbbi évtizedekben figyelemre méltó elmozdulás következett be, amely a társadalomtörténet fejlődésével függ össze.

A társadalomtudományos igényű történetírás ugyan érzékelte e dokumentumcsoport fontosságát, de annak sokáig meghatározó, makroszemléletű, strukturalista irányzata nehezen tudta ezek tapasztalatait a rekonstruálandó nagy folyamatok, struktúrák képéhez illeszteni. Kérdéses ugyanis, hogy egy-egy mégoly kifejező, érzékletes forrás is mennyiben ad egész folyamatokra, teljes társadalmi csoportokra érvényes, általánosítható képet, s mihez kezdhet az olvasó a nagy folyamatoknak ellentmondó megállapításokkal. Kétségtelen, hogy a nagy fejlődési trendek rajza ennek révén konkrét anyaggal alátámasztva megerősítést és kifejezőbb képet nyerhet. Kínálkozó, ám gyakran kétes, és a forráscsoportot leminősítő eljárás, hogy az emlékezések csak más, tömeges adatokból épített kép illusztrációjaként vagy kontrolljaként kapjanak szerepet.

Az újabb irányzatok viszont, amelyek a történelmet egyénileg megtapasztaló embert helyezik a vizsgálat középpontjába, kitűnő forrásra lelnek a személyes jellegű írásos anyagban. Segítségükkel egyben előtűnik a társadalomnak a nagyfolyamatok által gyakran elfedett sokszínűsége, a fejlődés fő vonalából kieső vagy kiszoruló, abban „vesztesnek” bizonyult csoportok, illetve a változások uralkodóvá lett irányával ellentétes, vagy más irányba mutató jelenségek, tehát az uralkodó folyamatok nehézségei, a velük járó veszteségek is. A mikrovizsgálatok hívják fel a figyelmet arra az esetleges különbségre és ellentmondásra is, amely a személyes tapasztalatok, illetve ama kép között feszül, amelyet a társadalmi struktúrákról és tendenciákról egyéb – általában tömeges, számszerű – források és vizsgálatok alapján rajzolt a történetírás.

Az egyén vagy csoport által „megélt” történelem rekonstrukciójához alapot nyújtó, szubjektív képet, véleményt rögzítő forráscsoport egyik legfontosabb

eleme a napló és a levél mellett éppen az emlékirat, s az elmondottak értelmében a kisember emlékezése éppúgy, mint másoké.¹

A VISSZAEMLEKEZÉS-MŰFAJ KUTATÁSÁNAK NÉHÁNY IRÁNYÁRÓL

A vázolt fejlemények az emlékezés jelenségével és műfajával foglalkozó tekintélyes – jelen tanulmány kereti között csak vázlatosan ismertethető – elméleti irodalom születését eredményezték. Ezen belül – egyebeket ki nem zárva – legalább három nagyobb irányt látunk kirajzolódni, amelyek persze egymástól nehezen választhatóak el.

Az első a múltra vonatkozó személyes emlékezést, tudás- és tudatformákat, a közvetlen tapasztalatok emlékezéssé válásának lelki és tudati folyamatait, közte a felejtés és a szelekció mechanizmusait elemzi lélektani, filozófiai és történetelméleti szempontból. Ide sorolhatjuk a „nagy történelem” egyénre gyakorolt hatásának, a történelmi események közvetlen személyes átélésének problematikáját is.²

A második irány – nem függetlenül az előzőtől – az egyéni emlékezés, valamint a – csoportidentitás biztosítását hivatott – kollektív történelmi emlékezet kapcsolatát, illetve a múltról folyamatosan közösségileg és/vagy politikailag-ideológiailag ismételt (újra)alkotott konstrukciók, képzetek megjelenítését, ennek eszközeit, technikáit állítja érdeklődése középpontjába. Az ilyen vizsgálatok alkalmával tűnik elő egyrészt a történelmi emlékezetnek – az egyéni identitások, látásmódok és ismeretek pluralitásából következő – sokszorozódása, de ugyanígy a magánjellegű, illetve nem hivatalos, „népi” emlékezet elemeinek a hivatalos történetmondásból való kihagyásának, kirekesztődésének folyamata is.³

A harmadik, főképp irodalomtudományi ihletésű irány szorosan a személyes típusú források szövegéből, főként azok műfaji problémáiból kiindulva vizsgálja az emlékezés kérdéskörét. Ennek következményeképpen az önéletrírás, majd a személyes jellegű források más műfajainak (napló, levél) kutatása önálló, sajátos tudásterületté nőtte ki magát. E folyamat során az eredeti irány, amely irodalmi szempontból jelentős alkotók által létrehozott, irodalmi igényű, de nem fiktiiv önéletrajzi szövegekkel foglalkozott, tárgykörét illetően jelentősen kibővült. Kiegészült az igénytelenebb, nem irodalmi megfogalmazású, nem „jeles személyiségektől” származó emlékezésekkel, sőt utóbb a „valós” emlékirat és a vál-

¹ Gyáni 1997a és Gyáni 1997b; Majtényi 2002. Gyáni Gábor 2000-ben megjelent tanulmánykötetének (Gyáni 2000.) több tanulmánya is foglalkozik az ego-forráscsoport kérdéseivel, különösen Gyáni 2000f. Lásd továbbá Gyáni 2002a.

² Hazai áttekintések a historiográfiai fejleményekről: K. Horváth 2002; Gyáni 2002a. Lásd még Ricoeur 1999; illetve Ricoeur 2001.

³ Nora 1999; Gyáni 2002b; Gyáni 2000c; illetve a kötet többi tanulmánya is: Gyáni 2000d; Assmann 2004.

laltan fiktív jellegű irodalom területeinek határán fekvő műfajokat és alkotásokat is tárgykörébe vonta a kutatás.⁴

ÚJABB 19. SZÁZADI MEMOÁRKIADÁSOK

A 18–19. század időszaka kiemelten fontos a műfaj és forrástípus szempontjából. Idehaza ekkor ért el az alfabetizáció olyan szintet, hogy sorra születhettek ilyen fajta feljegyzések. A nemesség és értelmiség műveltségi szintjének emelkedése, ugyanakkor jelentős részének vidéki életformája hasonló írásos tevékenységet váltott ki, mint a brit középosztályé talán kissé korábban; az írás élménye egyben a vidéki élet unalmának űzését is szolgálta.

Magyarország 19. századi történetéről a sorsfordító események hatalmi helyzetben lévő szereplőinek emlékeit másfél évszázada gyűjti a történetkutatás. Ennek az iránynak a folytatója például az az 1848/49 történetére vonatkozó memoárokat tartalmazó gyűjtemény, amely – gyakran csaknem egykorúan, aktuálisan készült – teljes szövegek közlése mellett gazdagon merített más visszatekintések vonatkozó részleteiből. Igen informatív források jelentek meg ezen kívül önálló kötetben is (pl. mások mellett Gyulay Lajos naplója, vagy Máriássy János honvédezredes memoárja, a későbbi időszakra vonatkozóan pedig Fest Imre teljes visszaemlékezése, illetve Lónyay Menyhért naplójának egy politikatörténeti szempontból kulcsfontosságú esztendejéről szóló része). Az első gyűjteményes kötetben is némely forrás maga, az utóbbiak esetében a közlés jellege széles lehetőséget nyújt arra, hogy a memoárt ne csak eseménytörténeti „adatbányaként” használjuk, hanem az emlékezők viselkedését, a körülöttük vagy bennük zajló folyamatok tudatosodását is vizsgálat alá vegyük.⁵

Az 1848 százötvenedik évfordulója nyomán megélnékülő kutatások és kiadási-közlési hullám azonban arra is alkalmat adott, hogy néhány politikailag másodvonalbeli, avagy éppen háttérszereplő korábban közölt, a 19. századra

⁴ Az irány kezdeményezését és a műfaji kérdések kulcsfogalmainak (a szerző és olvasó között létrejövő „önéletírói paktum”, valamint azonos szerző több önéletrajzi elemeket is tartalmazó szövegének egymásra hatása, illetve a szövegek megírásának és kiadásának bizonyos tervszerű illeszkedésére használt „önéletrajzi tér” fogalmának és koncepciójának) kidolgozását Philippe Lejeune nevéhez szokás kapcsolni, akinek fontosabb írásai idehaza Z. Varga Zoltán szerkesztésében jelentek meg: Z. Varga 2003. A hazai irodalomtudomány részéről felélenkült érdeklődést jelzi a *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* „Autobiográfia-kutatás” száma (XLVIII. [2002] 3.), valamint több egyetem e téren tevékenykedő irodalomtudósainak konferenciája és az ennek nyomán született kötet tanulmányai: Mekis D. – Z. Varga (szerk.) 2008. A kezdeményezés aránylag korai hazai recepciójára: Szávai 1988. A történettudományban legutóbb az *Aetas* folyóirat szentelt egy teljes számot (23. [2008] 3. „Személyes történelem”) egyes források elemzéseinek, de egyes memoárok és naplók kapcsán számos szerző foglalkozott korábban is a személyes források elemzésének inkább gyakorlati, olykor elméleti-módszertani feladataival.

⁵ Újabb, érdekesebb emlékirat-kiadások 1848–1849-ről és a 19. század politikatörténetéről: Hermann 2000; Gyulay 2003; Máriássy 1999; Fest 1999; Lónyay 2004.

vonatkozó emlékezése után⁶ olyan újabb források kapjanak nyilvánosságot, amelyek némelyike csak távolabbról kapcsolódik a hadi- vagy politikai eseménytörténethez,⁷ vagy épp „alulról”, a kisember szemszögéből tekintenek az eseményekre. Plosszer Ferenc mezővárosi káplán feljegyzései pl. végképp inkább csak a „megélt”, személyes történelem, mint a nagy események megvilágítására alkalmasak.⁸

A politikával kapcsolatba került elitek és középrétegek számos tagjának visszaemlékezéseit ismerjük, az „alsóbb” rétegek ilyen típusú forrásairól viszont vázlatosabb a képünk. Az előbbieket forrástermeléséhez képest az utóbbiakról származó emlékmennyiség arányaiban eleve soványabb mennyiségű lehetett. Mégis minden bizonnyal számos feljegyzés született, amelyek tekintélyes része azonban a kutatói érdeklődés hiánya miatt nem vált ismertté. Mára jelentős forrásvesztéssel is számolhatunk; a 20. század viharai közepette (két világháború, áttelepülések, menekülések, kitelepítések) számos ilyen forrás semmisülhetett meg. A rendszerváltások által megbolygatott társadalmi viszonyok miatt egyes emlékiratokat maga a rokonság semmisíthetett meg, máskor értéküket fel nem ismerve hagyta veszni azokat.

Az alsóbb rétegek soraiban keletkezett ritkább, s ezért társadalomtörténeti szempontból különösen értékes emlékiratok, naplók közül az utóbbi időben mégis jó néhány került publikálásra.⁹ A gyakran csak nehezen hozzáférhető helyen közölt paraszti feljegyzések olykor nagyon vázlatosak,¹⁰ a mezővárosi-kisvárosi környezetben születettek viszont a szélesebb körű, olykor magasabb szintű írásbeliség miatt figyelemre, közlésre különösen érdemesek.¹¹

EGY MEZŐVÁROSI KISNEMES VISSZAEMLEKEZÉSE – MIÉRT ÍR EGY CÍVIS MEMOÁRT?

A közelmúltban előkerült egy ilyen memoár, amely a magyar polgári átalakulás korszakába, elsősorban az alföldi mezővárosok világába kalauzol bennünket.¹² A szerző személye, származása és életútja miatt a feljegyzésekben a kor számos életformája, társadalmi viszonyrendszere felbukkan. A sarvasi Jeszenszky Ferdinánd (1818–1901) birtoktalan kisnemes családjának tagjai paraszti-kispol-

⁶ Lásd egyebek mellett például Tánicsics 1978; Splényi 1984; Pulszky 1958; Degré 1983; Teleki 1958; Hunkár 2004.

⁷ Egyebek mellett Sujánszky 2007; Krasznai 1998.

⁸ Plosszer 1998; de ilyen a szegedi építőmester emlékezése is; Kováts 1981.

⁹ Például Nemes Székely János (2004); vagy Francsics Károly (2001) naplói. Mindkét kötet bibliográfiája utal számos más emlékezésre. Visszaemlékezéseket tekint át, elemez és egyben utal értelmezésük problémáira is; Sasfi 2000: 18–20, 40–41. Egy gazdálkodó kisnemes feljegyzéseinek kultúrtörténeti vetületét elemzi Gergely 2002: 351–357.

¹⁰ Gyakran hivatkozott példa Öreg Gyűker József krónikája. Lásd Varga 1964. De számos vidéki folyóiratban, gyűjteményes kötetben jelentek meg továbbiak: Csorba 1982; Csorba 1981.

¹¹ E körből gyakran hivatkozott példa az említett Francsics Károlyé. Az érintett délalföldi területről: Hentz 1988.

¹² Jeszenszky-krónika 1818–1900.

gári közegben éltek, polgári (szabóság) és paraszti keresetmódra kényszerültek. Az emlékező ifjúsága, céhlegény vándorévei – amelyek Gyulán, Debrecenen, Miskolcon és Egeren keresztül Pestre is elvezetik – a reformkorra estek. A negyvenes években alapított családot; ekkor szabóként kereste kenyerét, de kísérletezett fuvarozással, boltnyitással is, és tervezgette, hogy gazdálkodásba kezd. Érett férfiként élte meg az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot, majd a Habsburg-önkényuralom alatt és a kiegyezés utáni időszakban – tehát épp a mezőgazdaság tőkés átalakulása idején – évtizedekig gazdatiszt volt valamelyik uradalomban, máskor meg bérlőként maga próbálkozott a gazdálkodással. Az öregedő Jeszenszkynek a hetvenes és nyolcvanas években a kiépülő oktatási intézményrendszer adott megélhetést. Másfél évtizedig különböző, főképp tanyasi iskolákban tanított, amíg a képzett okleveles tanítók számának növekedése és hajlott kora miatt innen is ki nem szorult. Utolsó éveit, miután feleségét eltemette, gyermekei otthonában töltötte kissé megkeseredett öregemberként.

Emlékeit a századforduló éveiben rögzítette. Állítása szerint különösebb szándéka nem volt vele, csak „néhány jelesebb esetet” akart leírni gyermekei és unokái részére. Feltehető, hogy épp ők bíztatták a megözvegyült idős rokont emlékeinek felidezésére. Erre utalnak a rögzítés körülményei is: a leszármazottak szerint a memoár részben diktálás útján került papírra. A hajlott kora miatt munkavégzéstől már visszavonult nagypapa számára az emlékezés, az újra-átélés az értelmes időtöltés megfelelő módja lehetett, miként a felidézés és elmesélés is a családi együttlét alkalmául szolgálhatott. A cél kifejezett megfogalmazása nélkül is a tapasztalatok átadásának-átvételének kölcsönös szándékára utal az unoka részvétele a leírásban, majd az a tény is, hogy a szövegről írógépes változat készült – a leszármazottak eljárása megőrzendő értéknek minősítette az emlékeket.

Az emlékezésre ösztönző másik tényező minden bizonnyal a '48/49-es évfordulós ünnepségek, s ennek kapcsán az emlékek gyűjtésének hivatalosan is megfogalmazott igénye lehetett. A kollektív (nemzeti) emlékezet rituáléja is ösztönzőleg hatott a kortársakra; az első emlékezésekre újabbak válaszoltak. Ez a hullám azokban is tudatosította a kortársi emlékek értékét, akik esetleg maguk nem gondoltak volna memoáírásra, s ezzel további emlékezések születéséhez járult hozzá.¹³ Bár Jeszenszky esetében 1898 egybeesett a megözvegyülése esztendőjével, bizonyára nem véletlenül kezdte el 1899-ben, a „nagy év” ötvenedik évfordulója táján a memoár írását. A szöveg fel is idézi, s éppen '48-as emlékei lejegyzésekor, hogy ezt az időszakot „vidám lobogós kedvben” ünnepli a „magyar nemzet”. Jeszenszky azonban, magát a kisemberek közé sorolva, nem tulajdonított a vele történekmek „történelemformáló” jelentőséget. Jegyzeteit sem a nyilvánosságnak szánta, és csak remélte, hogy esetleg családtagjai közt akad, aki olvasásra érdemesíti.

¹³ A reformkor és a szabadságharc (igaz, főleg politikai tartalmú) emlékeinek összegyűjtésére már 1885-ben felszólított Tisza Kálmán, mint belügyminiszter (11 830/1885. sz. BM-rendelet), majd Kossuth iratainak megjelenése kiváltotta a kortársi memoárok megjelenésének nagy hullámát a 80-as évektől.

Végigtekintve a szöveg egészén, figyelembe véve a megörökített eseményeket, jelenségeket, a hozzá fűzött megjegyzéseket, a családot illető és egyéb emlékezetes érdekességek rögzítése mellett kirajzolódik egy további, vallásos célzat és indíték. A gondviselés megtapasztalásának visszatérő motívuma, lehet a halálra készülő idős ember végső számvetése. Az élmények tudatos újra-átélése alkalmat ad arra, hogy az eltelt életnek az emlékező valamilyen értelmet tulajdonítson, sőt a pszichológia képviselői szerint ez az értelemtulajdonítás az emlékezés kiemelt mozzanata, egyben az emlék rögzülésének is feltétele.¹⁴ Jeszenszkynél az említett két indíték, a számvetés és a családtagoknak adott értelmezés összekapcsolódása egyben nevelő célzatú is: abban, ahogyan a gondviselésre hagyatkozást kiemeli az ifjabb családtagoknak szóló emlékezésben minden bizonnyal szerepet kapott az iránymutatás szándéka.

A gondviselésben való megnyugvást az életút nem könnyítette meg Jeszenszky számára, aki nem nagyon találta helyét a világban. A kor gazdasági viszonyai nem tették lehetővé, hogy tanult mesterségéből megéljen, többször is irányváltásra kényszerült. Valószínűleg nemesi státusából származó öntudata állította gyakran szembe cívis környezetével, s ez növelhette mérték felett önbizalmát is. Menekülésszerűen, de szakértelme hiányosságai ellenére aggály nélkül kezd ugyanis újabb és újabb tevékenységekbe (gazdálkodás, tanítás), így nem meglepő, hogy gyakran érik kudarcok. Kisemberi egzisztenciája miatt a nemesi, úri társadalomban is idegenül mozog, családalapítását pedig saját, azt nem helyeslő szüleivel kialakult konfliktus keserítette meg.

Mindennek következményeképpen az idős Jeszenszky nem tud megelégedéssel visszatekinteni lefolyt életére, kudarcaiért – nem mindig okkal – a külső körülményeket vagy embertársait teszi felelőssé. Innen származhat sértett, keserű hozzáállása a világ dolgaihoz. Gondosan számon tartja, szinte ápolgatja, évtizedekig őrizgeti magában az elszenvedett sérelmek emlékét. Vigaszt saját erkölcsi felülkerekedésében szeretne látni, magát méltánytalanságokat szenvedő igaz, tisztalelkű embernek szeretné mutatni, akinek utóbb olykor a neki sérelmet okozók sorsa rosszabbra fordulása szolgáltat igazságot egy sajátosan értelmezett gondviselészerű elégtétel gyanánt. A pszichológia éppen a „sorsüldözött, de feltörekvő” életút-értelmezést tartja az általánosítható élettörténet-sémák közül az egyik jellegzetes típusnak.¹⁵

AZ EMLÉKEZÉS FELÉPÍTÉSE ÉS NYELVE – HOGYAN ÍR EGY CÍVIS MEMOÁRT?

A visszaemlékezés 1899–1900-ban született, két részletben. A nagy kedvvel, részletezően széles beszéddel kezdett, címmel el nem látott első sietősen fejezte be az emlékező 1899 novemberében, a kiegészítéseket tartalmazó másodikat a következő esztendőben. A családi hagyomány úgy tudja, hogy tollba mondta a szöve-

¹⁴ Pataki 2001: 370–371, 377.

¹⁵ Pataki 2001: 381.

get unokájának, aki azután 1906 vagy 1908-ban, már III. éves joghallgatóként gépel(tet)te le a kéziratot. A szöveg nyelvi sajátosságai azonban nem egy tanult fiatalember, inkább a hat népiskolai osztályt végzett nagyapa műveltségét tükrözik. Lehetett egy fenn nem maradt saját kezű változat, és arról készülhetett a gépirat, csekély eltérésekkel igazodva annak nyelvi sajátosságaihoz és helyesírásához. Megerősítik ezt magának az emlékezőnek a szavai, aki az első oldalon még úgy fogalmaz, hogy „elhatározta magát a történeteket leírni”. Talán ereje fogytán átengedte a tollat unokájának, s csak a mesélést folytatta.

Az önéletírások legbeváltabb, kézenfekvő szervezési elve az idő. Nem ritka azonban az emlékek előadásának alkalmi-véletlenszerű, vagy tematikus jellegű szervezése sem.¹⁶ Megfigyelhető ez a kettősség Jeszenszky emlékezése esetében is. A család által őrzött forrás nem tudatosan alkotott, „komponált” történeti vagy irodalmi mű; az egyetlen – lazán ugyan, de valamelyest érvényesülő – szerkesztési iránymutatója az idő.

A történetek mégsem mindig szorosan időrendben, inkább az emlékezés lélektani folyamataitól függő módon kerültek rögzítésre. Az olykor ötven-hatvan év távlatából és két szakaszban visszapillantó idős emlékező gyakran összevonta, illetve felcserélte élményeit. Különösen látványos zavarhoz vezet ez például a szabadságharc emlékei esetében, amikor az Aradon tett két – 1848 októberi, illetve a vereség napjaiban, 1849 júliusában tett második – látogatás elemei keveredtek össze, és az olvasó első látásra nem értheti, hogyan kerültek orosz katonák már ősszel Arad vidékére. Máskor az emlékezés folyamatában megélnkülő, felfrissülő, nekilendülő elme csapongó asszociációi borítják fel az időrendet. Jeszenszkyt olykor a téma hasonlósága, a történet távolabbi következményei vagy a szereplő személyek azonossága arra készteti, hogy időrendben nem következő, de az említettek révén kapcsolódó élményeket a korábban történtek mellett rögzítsen. Az egyszerű emlékező nem mindig igyekezett az ilyen módon előkerülő témákat a kronologikus rendhez szorosan igazodva újraprendezni, az elkészült szöveget újraszervezni. Az emlékezés tehát csak részben kronologikus, de részben asszociatív szerkezetű is.

De nemcsak az emlékezés maga, hanem annak előadása is befolyásolta a vizsatekintőt és élményeinek rögzítését. Az élettörténetek narrátorai a dokumentátor pozíciójából gyakran akaratlanul is a mesélő helyzetébe kerülnek át; ilyenkor felértékelődnek azok az életút-elemek, amelyek alkalmasak figyelem felkeltésére, szórakoztató jelleggel is bírnak. Ezek között a jól formált, adoma típusú kerek történetek között akadhat, amely az elbeszélő által követett mintákhoz, avagy a hallgató-olvasó által ismert sémákhoz igazodik.¹⁷ Néhol Jeszenszky esetében is érezhető, hogy az előadott történet lekerekítésének, csattanósabb befejezésének igénye vezette, amikor eltért a szoros időrendtől. A visszaemlékezés talán nem is mindig tudatos szerkesztési gyakorlatának sajátosságai közé tehát az időrendhez

¹⁶ Pataki 2001: 382–383.

¹⁷ Pataki 2001: 379.

igazodó és az asszociációs emlékező-technika mellett az anekdotikus szervezőmódot is odasorolhatjuk.

Utóbbi tényt nem pusztán strukturális vagy esztétikai szempontból kell kiemelnünk (hiszen nem szépírói szöveggel van dolgunk), hanem azért, mert az anekdotikus részek éppen kerek voltak, fordulatos jellegük miatt könnyen magára vonják az olvasó figyelmét. Ezáltal a bennük foglalt életút-elemek is nagyobb figyelmet kaphatnak, mint egyéb, unalmasabb szövegrészek. A „szerkesztés” és narráció sajátosságai ezzel átsúlyozzák az életút bizonyos elemeit, nagyobb jelentőséget adhatnak egyes elemeknek, mint másoknak. Olykor a történetek kikerekítésének pusztá szándéka is megnövelheti az ilyen egységek terjedelmét, míg más események mellett szinte elsiet az emlékezés, sőt akadnak, amelyeket egyenesen említés nélkül hagy. Így törpül el például számos kiemelkedő családi történet, noha az emlékező önképe szerint élete legfontosabb mozzanatai a családi élethez kapcsolódnak. Nem könnyű megállapítani, hogy bizonyos elemek háttérbe szorulása az adott elemeknek az emlékező számára jelentéktelen voltából, a közönséget képező családtagok számára ismert voltából, vagy egyszerűen az elmesélés sajátosságaiból fakadnak-e. Az anekdotikus narráció igényéből fakadó másik problémára alább még visszatérünk.

Jeszenszkyre jellemző az élőbeszédszerű fogalmazás, szabad mondatfűzés, az ingadozás a függő beszéd és a párbeszédes megjelenítés között, valamint a népnyelvi szóhasználat, a szólásokkal színesített ízes népi beszéd. Ugyanennek az élőbeszédhez közelálló nyelvnek, s az emlékező iskolázatlan tollának tudható be, hogy sok helyütt megmarad a szóban kevésbé zavaró, írásban viszont néhol döcögős fogalmazás. A szöveg nyelvezetén érződik az adott emlék, esemény nyelvi környezetének hangulata. Olyan emlékek felidézésekor, ahol hatóságokhoz kellett fordulnia, megfogalmazásán a cselekmények ismertetésekor is átüt a „tekintetes megyéhez” intézett folyamodás hangja. Főleg a kézművesvilág és a még nagyrészt német nyelvű Pest bemutatásakor, a kor hangulatát öntudatlanul is érzékeltetve, de néhol másutt is használ népnyelvi alakban adott német szavakat. Egy otthoni – szarvasi – igen nehéz emberi helyzet ismertetésekor, a konfliktus párbeszédének rögzítésekor egy ponton három mondat erejéig egyszerűen az egykori szlovák környezet nyelvére vált a memoár.

A lutheránus Jeszenszky gyakran él bibliás hangvétellel és példákkal, kiváltképp, ha a gondviselés szerepéről van szó saját élete fordulataiban (Jób megpróbáltatásai, Eszter története '48 kapcsán).

A tanulatlan kismemes műveltségének korlátait mutatja ugyanakkor az idegen szavak néhol furcsa használata. Az egyszerű emlékező törekszik a középrétegeknél bevett idegen (főként latin és német) fordulatok, valamint pl. a katonai- vagy a jogi szaknyelv használatára. Ezenközben számos pontatlanságot, hibát ejt (rosszul címzi a tiszteket, tisztviselőket, promonádot mond promenád helyett, ambitus helyett ambit stb.). Ugyanígy jár el a nevek írásában is, az idegen eredetű nevek esetében ingadozó és fonetikus írásmódot követ (Brutkovszky – Brutkószky, Neubarth – Nájbart, sőt Májbert, Keblóvszky – Klebószky stb.).

Az emlékezés mesélős nyelvezete, anekdotikus szövegformái, a kor hangulatát visszaadó megfogalmazásai is hozzájárulnak ahhoz, hogy a feljegyzéseket élvezettel olvassuk.

HAGYOMÁNY, TOPOSZ, ELVÁRÁS – ÉLŐBESZÉD ÉS LEÍRT EMLÉKEZÉS

Mint láttuk az anekdotikus szövegformálás befolyásolhatja a szöveg tartalmának értékelését. Fentebb az esztétikai szempontot, a kerek történetek kiemelődését említettük. Van azonban a memoárnak néhány olyan témaköre, amelyek esetében az elbeszélés beszédhelyzete és az emlékezés formája veti fel egyrészt az elvárások, hagyományok és közhelyek emlékezésre gyakorolt hatásának problémáját, másrészt az előszavas és leírt visszaemlékezés eltérő sajátosságainak kérdését.

Az egyik ilyen terület a mezővárosi környezet vallási és hiedelemvilága; Jeszenszky nem hagyja említés nélkül a kor egyházi, vallási viszonyait. A civisvilág vallásosságának és hiedelemvilágának láthatóan két rétege volt. Az első a hivatalos, egyházas, előírászerű vallásosság, amely Jeszenszkynek – ha a halál közeledtekor írtak pontosan tükrözik az életút folyamán követett magatartást – neveltetése, családi kötődése révén átélt benső meggyőződésévé is vált: evangélikus voltának döntéseiben és világlátásában fontos szerep jutott. Élete fordulatainak magyarázatában – mint említettük – első helyre a gondviselést teszi. Öregemberként legalábbis így magyarázza nehéz helyzetekből történt szerencsés megmeneküléseit. A gondviselés működését azonban – kevésbé keresztyéni módon – a haragosait ért károkban, mint az őt ért méltánytalanságokért kirott igazságos evilági büntetésben is meglátni véli. E ponton az egyházas vallásosság már a hiedelemvilág második, népi rétegével érintkezik: a gondviselésbe vetett hit összevegyül a tisztán földi ügyek babonás szemléletével. Ez a hiedelemvilág egyre jobban hat rá, ahogy a mezővárosi közegbe visszakerül. Eleinte még megmosolyogja a szarvasi asszonyok babonáit, később azonban – talán csípőficamos gyermekének születésétől kezdve – maga is hajlik a jelenségek ilyen magyarázatára. Szaporodnak az álomlátásai, ellopott pénzét is vásári látó segítségével kereseti, idősebb korában már egészen mesészerű víziókról számol be.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a népi hiedelemvilág személyessé formált felmutatása hátterében egy lokális hagyományt is feltételezhetünk. Ismert, hogy a szarvasi evangélikus értelmiség irodalmi tevékenységében a helyi krónikaműfaj keretében Markovitz Mátyás 18. századi tiszteletes óta szokás volt a furcsa természeti jelenségek, testi jegyek, megszokottól elütő viselkedések rögzítése, valamint az is, hogy e csapások, jelek és az ezeket megelőző vagy követő cselekedetek, fejlemények között összefüggést feltételezzenek.¹⁸ Ugyanakkor igaz, hogy például már Markovitz utóda Tessedik Sámuel (Jeszenszky emlékezésénél már jó évszázaddal korábban) felvilágosultabb hozzáállással, némi szkepszissel folytatja

¹⁸ Markovitz 1997: 154–161, különösen: 154, 156, 158; Tessedik 1979: 269–270, 272–273.

ezeknek a jeleknek a feljegyzését. Nehéz megítélni, hogy maga Jeszenszky meny-nyire hitt ténylegesen az általa előadott, s a közösségének hagyományához tartozó babonás jelenségekben.

Van még egy szempont, amely miatt az emlékezést olvasva némi fenntartással élhetünk abban a tekintetben, hogy valóban elfogadhatjuk-e az ilyen részeket egyszerűen maga Jeszenszky hiedelemvilága, gondolkodásmódja kifejezésének. Nem sikerült ugyanis minden részletre kiterjedően tisztázni az emlékek felidézésének és rögzítésének pontos körülményeit. Mint említettük, mind a sajátkezü iratra, mind a családtagoknak szóló diktálásra utalnak szövegelemek, illetve családi emlékek. Márpedig írásban is, de az élıszavas előadásnál különösen fontos a beszédhelyzet, hogy milyen hatást, milyen eszközökkel akar a mesélő kiváltani.¹⁹ Írásban nem láthatjuk pl. a mesélő metakommunikatív jeleit, amikor egyes folklorisztikus toposzokból építkező történeteket (garabonciás) ad elő. Ha az emlékező legalábbis részben élıszóban közölte emlékeit unokáival, ilyen előadás közben sokféleképpen lehetett jelezni, mennyire kell a hallottakat komolyan venni...

A másik terület, amely az események, a minták és az előadás kapcsolatát illetően kérdést vet fel, a szerelmi életre vonatkozó történeteké. Jeszenszky itt a valóságos erkölcsi szigor szellemében határolja el magát korhely társaitól, és talán ez az egyik oka a nőnemmel szembeni (ha igaz) félnék, egyben gyanakvó magatartásának. Feljegyzései szerint a házasságot szentnek tekintette: míg legénykorában – mestere szerint – a leányokhoz eljárt, addig a mesternék közeledését nem akarta vagy nem merte kihasználni. A kérdéskört legénykorában szerepelteti gyakoribb témaként, pesti emlékeiben kiemelt helye van a nagyvárosi prostitúciónak. Saját házassága után nem ír többé kalandokról. Jeszenszky úgy láttatja magát, mint aki már vándorlegény korában is értékelte, sőt magától is megkövetelte szerelmi téren az önfegyelmet.

Kérdés, hogy vajon a házasság vallásos tisztelete, vagy valami más oka volt tartózkodó magatartásának. E viselkedés megjelenítésében persze lehet öregkori elhallgatás-szépítés az ifjakkal okulásul írt feljegyzésekben. A mesterfeleségekkel kapcsolatban talán fiatal kora, vagy az idegen környezet, esetleg a következmények miatti félelmek is óvatosságra inthették. Debrecenből való távozásakor kifejezetten ezt adja meg okként: nem akarta hogy „bot alá kerüljön”, „mert az asszony igen szép volt”. Nincs ugyanakkor jele annak, hogy e szituációkat az iparos legénynek alárendelt helyzetéből fakadó motívumok átszínezték volna; általában hozzá vagy apjához hasonló helyzetű mesterei iránt – egy kivételével – Jeszenszky emlékezése inkább tiszteletet vagy szájalmat, de nem ellenszegülést rögzít.²⁰ A mesternék esetében is – noha egy esetben a legény függő helyzetét kihasználva történik a közeledés (pohár víz, illetve eldobott harisnya ágyba hoza-

¹⁹ Pataki 2001: 371, 379.

²⁰ Szemben a Robert Darnton által leírt esettel, amikor a legények kiszolgáltatók helyzetükről állnak rituális és helyettesítő jellegű bosszút a gyűlölt mesteren és feleségén macskáik elpusztításával (Darnton ezt szimbolikus gyilkosságnak és erőszakvételnek magyarázta). Lásd Darnton 1984.

tása) – inkább játékos csábítási kísérletről, mintsem a hatalmi helyzet kiéléséről volt szó. Saját házastársa kiválasztásánál viszont ezek a tapasztalatok is tehettek gyanakvóvá és féltékennyé: menyasszonyát ellenőrzi, első mátkáját hűtlenségen is kapja és el is hagyja. Mindenesetre a Putifárné-típusú mesterné-legény alaphelyzet, valamint az említett beavatási kísérletek láthatóan még öreg korában is foglalkoztatták. Nem kizárt, hogy itt is oda kell képzelnünk az elmesélés szövegéhez valamilyen huncut kacintást.

A „MEGÉLT” TÖRTÉNELEM – AZ EMLÉKEZET MŰKÖDÉSE ÉS AZ ÖNÉLETÍRÁS

Mint korábban már jeleztük, az emlékezet működésének sajátosságai befolyásolták az emlékezés szerkezetét. A közlendő előadásának rendjénél e szempontból lényegesebb azonban azok tartalma: vajon maga Jeszenszky mit tartott fontosnak elmondani, mely témák maradtak öregkoráig az emlékezetében? A memoárok értelmezésénél egyik fő probléma az egykor történetek és a lejegyzettek viszonyában mutatkozó többszörös fénytörés. A történetek megtapasztalásakor már egyidejűleg is szelekció történik, majd az emlékezet további rostálást, átstrukturálást hajt végre az emlék képén. A későbbi felidézés során az időközben történetek további átértékelésre készítenek, majd a lejegyzés során az emlék elbeszéléssé alakul át, amely már nemcsak az emlékezés játékaiknak, hanem a narráció, az elmesélés műfaji sajátosságainak is alá van vetve.²¹

Ha azt nézzük, hogy milyen terjedelmet foglalnak el az emlékezésben az egyes életszakaszok, feltűnő az ifjúkor dominanciája. Az idősek által előadott élettörténetekben meglehetősen gyakori a felidézett emlékek ilyenfajta időbeli súlyozódása, az ifjú- és fiatal felnőttkori emlékek sűrűsödése, hiszen ekkorra tehető az életre szóló döntések és elköteleződések születése.²² A vándorévek időszakának szenteli a terjedelem bő egynegyedét, a családalapítás, a kezdő iparosévek és az ifjú férfikor újabb negyedét. A következő két, együttesen ismét csak mintegy negyedét kitevő rész, bár szorosabb időhatárok közt mozog, időrendben szintén ehhez az életszakaszhoz kapcsolható. Ezek a 48/49-es szabadságharc másfél évét, illetve egy elmeháborodott rokonnal való küzdelmének mély hatást gyakorló, pár hetes-hónapos időszakát ölelik fel. Összesen tehát a terjedelem háromnegyedét az első harminc-harminckét életév történései foglalják le. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy az emlékező időrendben haladva belefáradhatott az elbeszélésbe, mégis mindenképpen az ifjúkor élményanyagának meghatározó szerepére utal.

Ezen belül különbség van az egyes részek közt; míg a vándorévek részletesebb, színesebb képet adnak a hétköznapi életviszonyokról, addig a Szarvason és környékén töltött következő évtized eseményei inkább csak akkor mozgatták

²¹ Lásd Gyáni Gábor már idézett kötetének tanulmányait: Gyáni 2000a: különösen: 13–14, 17–20, 23–24; Gyáni 2000e; Gyáni 2000f.

²² Pataki 2001: 385–386.

meg Jeszenszky emlékezetét, ha a családalapítással összefüggő történetet mondhatott el (házasság, jegyesség, ezzel kapcsolatos családi feszültségek, gyermekszületés, házvásárlás), vagy ha a hétköznapiól elütő kalandokba keveredett. A bennük foglalt időhöz képest messze a legnagyobb terjedelmet azok a leírások kapták (nemzetőrélmények, közte halálveszély, találkozások „miniszterekkel”, egy elmeháborodott rokon esete), amikor Jeszenszky szokatlan, sőt a legszélsőségesebb helyzetekbe került. Az idős Jeszenszky tehát az ifjúkorra, illetve arra emlékezett jól (vagy azt tartotta említésre méltónak), ami kimozdította őt az alföldi mezőváros megszokott világából.

A későbbi évekre-évtizedekre nézve, az emlékezés egyre vázlatosabb. Ezen belül is az agrárvilágban eltöltött három teljes évtizedről szól többet, a másfél évtizedes tanítói működésére csupán egy-két oldalt hagy, ugyanannyit, amennyit az időskor utolsó négy-öt évére. Az idő előre haladtával mindinkább az elszenvedett sérelmek kapnak nagy súlyt, és láthatóan szaporodnak a vallásos, illetve máskor a babonás hiedelmekre vonatkozó utalások.

A leírtak effajta súlyozódása ismét csak általánosnak mondható jellegzetesség: a váratlan, szokatlan esemény illetve a személyközi konfliktusok, valamint a megpróbáltatások éppen e sajátosságuk által emelkednek ki a rutin-jellegű, ismétlődő, s épp ezért könnyen feledésbe merülő életesemények közül.²³

A különleges élmények, a nehéz helyzetekből való megmenekülések említésében, az életút fordulatainak, az egykori döntéseknek magyarázatában azonban egy protestáns vallásos mozzanat is mutatkozik; ez és a moralizáló hangvétel összefügghet a halál közelségét érző embernek a gondviselésbe vetett reményiségével, amelyet az emlékezés visszatérő vezérmotívumának tarthatunk.²⁴ Ez is hasonló a másoknál szintén megfigyelhető, „életfilozófiából”, biográfiai alapeszméből származó, magyarázó-szervező jellegű értelmezésekhez. Az utódok számára írt feljegyzésben a másik kiemelt téma a családi viszonyok ábrázolása.

Ugyanilyen fontos lehet azonban – különösen az egyéni életút és a köztörténeti megállapítások viszonya szempontjából – az, amiről nem ír Jeszenszky, amit nem tart feljegyzésre érdemesnek azokból a jelenségekből, amelyeket a történetírás utólag a korszak fontos fejleményeinek, eseményeinek tekintett.

A jobbágyfelszabadítás és a vele szoros kapcsolatban álló, 48-hoz kötött társadalmi és alkotmányos átalakulás a más uraság földjén élő birtoktalan nemes Jeszenszkyknél egyszerűen említés nélkül maradt. Ennek egyik oka a nemesi státus, amely miatt a földesúri hatalom megszűnése őt kevésbé érintette. Másrészt Szarvas mezőváros volt, amelynek lakosai korábban is saját előljáróságukon keresztül érintkeztek csak földesurukkal, ráadásul a település 1845-ben az úrbéres szolgáltatások alól is megváltotta magát. Jeszenszkynek tehát soha nem kellett megtapasztalnia a közvetlen jobbágyviszony esetleges hátrányait, s így nem élhette át a jobbágyfelszabadítás eseményének jelentőségét sem.

²³ Pataki 2001: 380.

²⁴ Pataki 2001: 382–384.

A század másik két összekapcsolódó nagy élménye, a tőkés modernizáció és az urbanizáció is hidegen hagyta, vagy idős korában nem tartotta fontosnak szólni róla, ilyen tárgyú feljegyzések csak mellékesen kerülnek szóba. Ennek egyik oka az lehetett, hogy ezek a jelenségek (a közlekedési infrastruktúra kiépülése, az ármentesítés, a mezőgazdaság gépesítésének kezdetei, az információáramlás új és gyors csatornáinak megjelenése, a távíró, a sajtó, a városi és házi kényelmi berendezések terjedése, a csatornázás, a közvilágítás stb.) ekkor már nem friss élmények számára. Emberöltőnyi idő alatt hozzászokott e tapasztalatokhoz, ráadásul megcélzott hallgatói, olvasói számára végképp nem új és említésre-kiemelésre érdemes jelenségekként értelmeződhetnek. Másrészt, amikor ezek a folyamatok nagyobb lendületet vettek, Jeszenszky már majorságokban, később tanyasi, pusztai iskolákban meglehetősen elzárt életet volt kénytelen élni. Az a tény azonban, hogy a fiatal korában látott Pest –, amely pedig magasan állt a kis alföldi mezővárosok felett – szintén nem ragadta meg, arra utal, hogy talán tényleg hiányzott belőle a fogékonyság a városi élet kellemei iránt. Az emlékezésben a nagyváros Jeszenszky számára inkább az erkölcsi veszélyek – kisebb részben persze ugyanakkor a kaland – terepe, és sokkal kevésbé az érdekes új ismeretek és benyomások forrása, fantáziát, lelket mobilizáló tényezője.

Úgyszintén teljesen hiányzik az emlékekből a politika, amely iránt a szerző úgy tűnik közönnnyel viseltetett, vagy nem tartotta említésre méltónak. Bár nemesként volt részvételi- és választójoga, csak egyszer említi, hogy tisztújításkor, közgyűléskor a megyeszékhelyen tartózkodott – úgy tűnik azonban, hogy ekkor sem a politikai részvétel volt fontos számára, csak alkalomnak tekintette bizonyos jogi ügyek elintézésére. A szabadságharcot, noha nemzetörként részt kellett vennie benne, szintén érzelmi távolságtartással szemlélte, az 1849 utáni önkényuralmi rendszerről sem nyilvánított véleményt: míg társai visszautasítják, hogy az alattvalóit látogató Ferenc József köszöntéséhez a fogadó gyermekeknek díszruhákat varrjanak, azaz részt vesznek a passzív rezisztencia valamiféle kifejezésében, Jeszenszky vállalja a feladatot. Ennek azonban nem a lojalitás az oka, hanem a munka szeretete. Jeszenszky mintha fel sem fogta volna a helyzet fonákságát, morális csapdáját, észre sem vette, hogy a passzív ellenállás idején „sztrájktrőként” viselkedett. A fogadáskor elmegy megnézni „művét”, a ruhákat, miközben egyetlen szót sem ejt az alattvalói közé leereszkedő uralkodóról.

Mint látható, az emlékiró nem tartozott a történelmi nagyfolyamatok nyertesek közé, s élete sem esett a fő trendek vonalába. Még epizodistaként sem került igazán „nagy” események, személyiségek közelébe. Helyzete folytán a történelmi hagyomány által fontosnak tekintett fejlemények közül sem az urbanizáció, sem a modernizáció, sem a jobbágyfelszabadítás nem érintette közvetlenül. Írása fényt vet a hazai polgárosodás sokszínű, sokágú jellegére, olykor veszteségekkel járó voltára. De épp ezért segít megérteni, hogy mit is jelenthettek e változások, események az abban részt vevő vagy azt elszenvető egyének, csoportok számára, egyáltalán mit és hogyan érzékeltek a körülöttük, rájuk ható folyamatokból.

FORRÁSOK

Jeszenszky-krónika 1818–1900. Egy mezővárosi kisnemes és emlékezései a XIX. századból. (S. a. r., jegyzetek és utószó: Dobszay Tamás.) Budapest, 2010.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest.
- Csorba Csaba 1982: A Fige-család feljegyzései. In: *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XXI.* Miskolc.
- Csorba Csaba 1981: A geszti Serfőző Mihály följegyzései. In: Dankó Imre (szerk.): *Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára.* Debrecen.
- Darnton, Robert 1984: A nagy macskamészárlás. In: Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás.* Budapest.
- Degré Alajos 1983: *Visszaemlékezéseim* (Szerk.: Ugrin Aranka.) Budapest.
- Fest Imre 1999: *Emlékirataim.* (Ford.: V. Windisch Éva, s. a. r.: Korompay Bertalanné – Korompay H. János.) Budapest.
- Francsics Károly 2001: *Francsics Károly visszaemlékezései.* (S. a. r.: Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemények.
- Gergely András 2002: Miről álmodik a kisnemes a XIX. század elején? In: Ablonczy Balázs – ifj. Bertényi Iván et al. (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Budapest, 351–357.
- Gyáni Gábor 1997a: A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* (12.) 1. 151–161.
- Gyáni Gábor 1997b: A hétköznapiok historikuma. In: Dusnoki Daróczi József – Erdész Ádám (szerk.) *A hétköznapiok historikuma.* (Körösök Vidéke 5. Sorozatszerkesztő: Erdmann Gyula) Gyula, 11–28.
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest.
- Gyáni Gábor 2000a: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 13–31.
- Gyáni Gábor 2000b: Fin de siècle-történetírás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 31–48.
- Gyáni Gábor 2000c: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 81–95.
- Gyáni Gábor 2000d: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 95–128.
- Gyáni Gábor 2000e: Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 128–145.
- Gyáni Gábor 2000f: A napló, mint társadalomtörténeti forrás. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest, 148–152.
- Gyáni Gábor 2002: *Történelemszövegek.* Budapest.

- Gyáni Gábor 2002a: Emlékezés, narrativitás és a múlt. In: *Uő: Történelemszempontok*. Budapest, 297–301.
- Gyáni Gábor 2002b: A történelmi emlékezet rítusai. In: Szekeres András (szerk.): *A történelem szerzősége. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, 103–113.
- Gyulay Lajos 2003: *Gyulay Lajos naplói I-II.* (S. a. r. és jegyzetekkel ellátta: V. András János – Csetri Elek – Miskolczi Ambrus.) Budapest.
- Hentz Lajos 1988: Egy mezőberényi szücsmester feljegyzései és rajzai 1833–34. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok, forrásközlemények*. Békéscsaba, 93–110.
- Hermann Róbert 2000: *Szószték és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849.* (S. a. r.: Hermann Róbert.) Budapest.
- K. Horváth Zsolt 2002: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történelmi probléma. In: Szekeres András (szerk.): *A történelem szerzősége. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa*. Budapest, 81–103.
- Hunkár Antal 2004: *Hunkár Antal visszaemlékezései és iratai.* (Szerk.: Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemények, 2004.
- Kováts István 1981: *Egy szegény pórfüvő önéletrajza.* (A szöveget gondozta: Bálint Sándor.) Budapest.
- Krasznai Péter 1998: „Naplójegyzetei Krasznai Péter kemecsei lakosnak...” *Visszaemlékezések 1830–1861.* (Szerk.: Forrai Ibolya.) Budapest.
- Lónyay Menyhért 2004: *Lónyay Menyhért naplója, 1860–1861.* (Szerk.: Deák Ágnes, utószó: Cieger András – Deák Ágnes.) Budapest.
- Majtényi György 2002: Emlékezés és személyiség. Az életút rekonstrukciójáról. *Aetas* (17.) 2–3. 162–178.
- Máriássy János 1999: *Visszaemlékezések az 1848–49. évi szabadságharc alatt végzett szolgálataimra.* (S. a. r.: Hermann Róbert – Sugár István.) Budapest.
- Markovitz Mátyás 1997: Szarvasi csodajelek és más nevezetességek. In: Dusnoki Daróczi József – Erdész Ádám (szerk.) *A hétköznapiak történelme*. (Körösök Vidéke 5. Sorozatszerkesztő: Erdmann Gyula.) Gyula, 154–161.
- Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.) 2008: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Budapest – Pécs.
- Nora, Pierre 1999: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas* (14.) 3. 142–58.
- Pataki Ferenc 2001: *Élettörténet és identitás.* Budapest.
- Plosszer Ferenc 1998: *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában.* (Szerk.: Hermann István.) (Jókai füzetek 1998. 21.) Pápa.
- Pulszky Ferenc 1958: *Életem, és korom.* I–II. (S. a. r.: Oltványi Ambrus.) Budapest.
- Ricoeur, Paul 1999: Emlékezet – felejtés – történelem. In: N. Kovács Tímea (vál.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Budapest, 51–67.
- Ricoeur, Paul 2001: A narratív azonosság. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia.* Budapest, 15–25.

- Sasfi Csaba 2000: Négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban. In: Sasfi Csaba (szerk): *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 11.) Esztergom, 15–41.
- Splényi Béla 1984: *Splényi Béla emlékiratai I–II*. (Közreadja: Kendi Mária, s. a. r.: Fábri Anna.) Budapest.
- Sujánszky György Euszták 2007: *Az aradi rendház naplója (1847–1851)*. (S. a. r.: Zakar Péter.) Budapest.
- Szávai János 1988: *Magyar emlékirók*. Budapest.
- Nemes Székely János 2004: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója, 1808–1866*. (S. a. r.: Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemények.
- Táncsics Mihály 1978: *Életpályám*. (A szöveget gondozta: Czibor János.) Budapest.
- Teleki Sándor 1958: *Teleki Sándor emlékezései* (S. a. r.: Görög Livia.) Budapest.
- Tessedik Sámuel 1979: Szarvasi nevezetességek. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergey: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. (Szerk.: Zsigmond Gábor.) (A magyar néprajz klasszikusai.) Budapest, 264–338.
- Varga János 1964: Öreg Gyüker József krónikája (1787–1866). *Agrártörténeti Szemle* (VI.) 453–472.
- Z. Varga Zoltán 2003: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásai-ból*. (Szöveg és emlékezet. Sorozatszerk.: Kónya Anna.) Budapest.